

УДК 316.6: 316.472.42

Безпосереднє спілкування як загальнопсихологічна проблема в умовах сучасності

Гарна-Зайко О.О.

У статті проаналізовано основні підходи до спілкування, як до загальнопсихологічної категорії, що існують у вітчизняній психології. Представлено розмежування понять «безпосереднє» і «опосередковане» спілкування. Позначена особлива роль безпосереднього спілкування у становленні та розвитку особистості. Розглянуто специфіку основних функцій спілкування – інформаційно-комунікативної, регуляційно-комунікативної та афективно-комунікативної. Поставлена проблема дослідження безпосереднього спілкування в умовах інтенсифікації та зростання ролі опосередкованого сучасними технічними засобами спілкування.

Ключові слова: спілкування, безпосереднє спілкування, опосередковане спілкування, інформаційно-комунікативна, регуляційно-комунікативна та афективно-комунікативна функції спілкування.

В статье проанализированы основные подходы к общению, как к общепсихологической категории, существующие в отечественной психологии. Представлено разграничение понятий «непосредственное» и «опосредствованное» общение. Обозначена особая роль непосредственного общения в становлении и развитии личности. Рассмотрена специфика основных функций общения – информационно-коммуникативной, регуляционно-коммуникативной, аффективно-коммуникативной. Поставлена проблема исследования непосредственного общения в условиях интенсификации и роста роли опосредствованного современными техническими средствами общения.

Ключевые слова: общение, непосредственное общение, опосредствованное общение, информационно-коммуникативная, регуляционно-коммуникативная и аффективно-коммуникативная функции общения.

The article analyzes the main approaches to communication as a general psychological category of Soviet psychology. It gives differentiation of concepts of «direct» and «mediated» communication. The special role of direct communication in personal development is noted. The main functions of communication are specified. They are informative-communicative, regulatory-communicative and affective-communicative functions of communication. We announced the problem of direct communication research in the conditions of increased role of communication mediated by modern technical means.

Keywords: communication, direct communication, mediated communication, informative-communicative, regulatory-communicative and affective-communicative functions of communication.

Існування суспільства неможливо уявити поза спілкування та взаємодії людей, як його членів, один з одним, тому спілкування завжди залишалося об'єктом не тільки повсякденної, але й наукової уваги. Однак, гостру актуалізацію проблеми спілкування спричинило наростання капіталістичної та техногенної проблематики у ХХ столітті. Зараз поняття «спілкування», як наукова категорія, відіграє найважливішу роль не тільки в психології, але й у філософії, соціології, педагогіці, соціолінгвістиці, психолінгвістиці, тобто стає міждисциплінарним об'єктом. Людина і людські відносини стають предметом уваги багатьох наук, кожна з яких виокремлює в предметі їх спільного інтересу доступні їй сторони й закономірності, втрачаючи при цьому цілісне розуміння спілкування [7]. Міжособистісне спілкування розглядається як необхідна умова буття людини, що забезпечує формування як окремих психічних функцій, процесів, властивостей, так і особистості в цілому, обумовлюючи необхідність масштабного вивчення спілкування саме в психологічній науці [3].

Психологія спілкування в даний час являє собою одну з найбільш актуальних наукових областей, в рамках якої також відсутня узагальнена модель, що систематизує накопичені дані про спілкування. Вченими проведено велику кількість різноспрямованих досліджень спілкування, розкрито його структуру, основні особливості та закономірності, функції, однак для повноцінного розуміння спілкування недостатньо спиратися на якусь єдину концепцію, необхідно враховувати наявні наукові розробки в комплексі, в єдиній системі [10,12]. Розрізнені концепції пропонуються в соціальній психології, педагогічній психології, інженерній психології, психології праці, медичній психології, юридичній психології тощо. «У широкому зверненні різних психологічних дисциплін до проблеми спілкування знаходить своє вираження потреба психологічної науки в цілому» [10, с. 243], що зумовлює актуалізацію проблеми вивчення спілкування як загальнопсихологічної категорії. «Психологія спілкування — це розділ загальної психології, предметом якого є психологічна специфіка процесів спілкування, які розглядаються під кутом зору взаємовідносин особистості та суспільства», відмічає О. О. Леонтьєв [9, с. 12]. Однак, на шляху реалізації цього напряму дослідження, ми стикаємося з певними перешкодами: мультипарадигмальність психології передбачає наявність одночасно декількох підходів, що визначають напрями дослідження спілкування в загальній психології.

Неоднозначність та іноді суперечливість теоретичних підходів, що визначають методологічні основи дослідження спілкування, обумовлює необхідність перегляду, узагальнення та систематизації наявних наукових концепцій, що розкривають сутність, основні закономірності, функції та види процесу спілкування. Вирішення цього завдання є суттєво важливим для розробки принципів, методів та засобів конкретного психологічного дослідження процесу спілкування в умовах сучасності.

Тому метою даної роботи є аналіз теоретичних підходів до проблеми спілкування в рамках загальної психології.

Спілкування за своїм походженням і змістом є продуктом вітчизняної науки [17]. В зарубіжній психології ми частіше стикаємося з поняттям «комунікація», яке в наших культурно-соціальних умовах має дещо інший сенс. Як зазначає В. І. Фефелова [16], в слові «спілкування» закладений більш особистісний, духовний контакт партнерів (діалог, взаємодія, взаємостосунки), а «комунікація» передбачає більш ділову та раціональну спрямованість взаємодії суб'єктів (передача інформації). Саме тому ми зупинимося на розгляді спілкування з позицій вітчизняної загальної психології.

Вихідною концептуальною підставою психологічного дослідження спілкування є його розгляд як самостійної і специфічної сфери індивідуального буття людини, діалектично пов'язаної з іншими сферами його життєдіяльності, як процесу міжособистісної взаємодії індивідів, як умови виникнення та розвитку соціально-психологічних явищ [5].

Теоретичні основи дослідження проблеми спілкування в вітчизняній психології ґрунтуються на працях видатних українських і російських учених: В. М. Бехтерева, В. М. М'ясищева, Б. Г. Ананьєва, Б. Ф. Ломова, Л. С. Виготського, С. Л. Рубінштейна, О.О. Леонтєва, Г. М. Андрєєвої, О. О. Бодальова, М. І. Лісіної, Б. Д. Паригіна, П. П. Петровської, В. О. Горяніної, М. М. Філоненко, Т. С. Яценко та інших науковців, які досліджують особливості спілкування. Розглянемо найбільш теоретично та методологічно розроблені підходи до проблеми спілкування.

Основоположником розробки проблеми спілкування у вітчизняній психології став В. М. Бехтерев. Саме він розробив емпіричні методи дослідження спілкування, а також теоретичні положення про вплив групи на особистість, про специфіку перебігу психічних процесів в умовах спілкування [15]. Спілкування, за В. М. Бехтеревим, служить в якості механізму об'єднання людей в групи і умови соціалізації особистості. Він зазначав, що чим різноманітніше і багатше спілкування людини з оточуючими його людьми, тим успішніше здійснюється розвиток особистості [2]. Окрім того, саме В. М. Бехтерев вперше виділив «безпосереднє» і «посереднє» спілкування. Останнє пов'язано з наявністю будь-якого посередника в процесі спілкування – людина або лист, телеграма, телефон, пам'ятки історії, папіруси, книги, чуттєві посередники: абетка сліпих, дотики, поцілунки, ласки, температурні та електричні подразники, нюхові стимули та ін. [6]. «Посередники можуть об'єднувати людей, які не тільки знаходяться на величезній відстані один від одного, а й тих, що живуть у різні епохи» [2, с. 108]. У лабораторії В. М. Бехтерева було проведено ряд експериментів з вивчення різних сторін проблеми спілкування [6].

Пізніше, ґрунтуючись на розробках В. М. Бехтерева, свій теоретичний підхід до проблеми спілкування розвивав В. М. М'ясищев. Він розглядав спілкування як цілісний «процес взаємодії конкретних особистостей, які певним чином відносяться одна до одної і впливають одна на одну» [4, с. 28], а не лише як мовленнєву комунікацію. Необхідно зауважити, що В. М. М'ясищев відводив важливу роль попередньому комунікативному досвіду особистості, а також віковим особливостям у змістовних та формальних характеристиках процесу спілкування кожної окремої людини.

Велику увагу проблемі спілкування приділяв у своїх наукових пошуках Б. Г. Ананьєв, визнаючи детермінуючу роль саме процесу спілкування у формуванні особистості, розвитку людини як суб'єкта діяльності, становленні індивідуальності [3]. Він підкреслював, що спілкування завжди визначається системою суспільних відносин, до якої воно включено. Б. Г. Ананьєв розглядав спілкування як специфічний вид людської діяльності (поряд з трудом та пізнанням), за допомогою якого людина будує свої стосунки з іншими людьми. Серед основних складових цілісного процесу спілкування Б. Г. Ананьєв виділяв пізнання учасниками спілкування один одного, міжособистісні відносини, саморегуляцію вчинків людини з урахуванням отриманого знання, перетворення внутрішнього світу людей, які беруть участь в спілкуванні. «На будь-якому рівні і при будь-якій складності поведінки особистості існує взаємозалежність між: а) інформацією про людей і міжособистісні відносини; б) комунікацією і саморегуляцією вчинків людини в процесі спілкування; в) перетвореннями внутрішнього світу самої особистості» [1, с. 315]. Варто зазначити, що Б. Г. Ананьєв підняв проблему кількісного та якісного оптимуму спілкування, необхідного для повноцінного розвитку особистості, а також наслідків дефіциту спілкування для цього розвитку. У зв'язку з цим він поставив питання знаходження такого співвідношення впливів на людину засобів масової інформації, що активно розвивалися в той час (телебачення, радіо тощо) та безпосереднього повсякденного спілкування, яке було б найбільш сприятливим для формування особистості [3, с.234;6, с. 16].

Велика роль відводиться спілкуванню культурно-історичній теорії Л. С. Виготського. Спілкування розглядається в його концепції як процес, заснований на розумному розумінні і навмисній передачі думок і переживань за допомогою відомої системи засобів, що займає найважливіше місце у взаємодії людини з навколишньою дійсністю від народження і протягом усього життя [13]. Опосередковуючим засобом, медіатором спілкування є мова, при чому не тільки усна, але й писемна. Саме мова, за Л. С. Виготським є джерелом формування та розвитку психіки. Поняття «спілкування» займає центральне місце в уявленнях Л. С. Виготського про інтеріоризацію, що розглядається ним як формування структурних одиниць свідомості із зовнішніх форм спілкування. Акти інтеріоризації здійснюються, очевидно, в процесі спілкування. Таким чином, спілкування генетично передає психічні процеси в їх кінцевому вигляді, визначає їх структуру, яка своєю чергою, детермінує їх вияви як знову «відкритих» до спілкування, взаємодії, діалогу [15].

Для О. О. Леонтєва спілкування виступає «не як інтеріндивідуальний, а як соціальний феномен; в якості його суб'єкта слід розглядати не ізольованого індивіда, а соціальну групу або суспільство в цілому». Окрім того, спілкування, за О. О. Леонтєвим є «...одним із видів діяльності. Це не означає, що спілкування у всіх випадках виступає як самостійна діяльність, важливо, що воно може бути такою, хоча може виступати і як компонент, складова частина (і одночасно умова) іншої, некомунікативної діяльності» [9, с. 26].

Іншого ж погляду дотримувався Б.Ф. Ломов, стверджуючи, що, по-перше, неправомірно протиставляти соціальне та інтеріндивідуальне, а по-друге, спілкування не можна визначити як вид людської діяльності, що воно є щось принципово відмінне від діяльності, бо пов'язує суб'єкт не з об'єктом, а з іншим суб'єктом [10]. Акцентуючи увагу на тому, що психологія розглядає спілкування перш за все на рівні індивідуального буття людини, Б. Ф. Ломов відмічає, що «Спілкування виступає як самостійна і специфічна форма активності суб'єкта. Її результат - це не перетворений предмет (матеріальний чи ідеальний), а відносини з іншим людиною, з іншими людьми...І хоча, безумовно, діяльність і спілкування, певним чином пов'язані через суб'єкта, мають багато спільних рис, цього ще недостатньо для їх отожднення (або подання одного як різновиду іншого). При розгляді відносин «суб'єкт - суб'єкт (и)» тільки як супутнього відношенню «суб'єкт – предмет» (або «суб'єкт - об'єкт») затушовується багато суттєвих характеристик спілкування...» [10, с. 248-250]. Окрім того, спроба аналізу процесу спілкування за схемою діяльності, неминуче приведе до виникнення певних труднощів. Тому він розглядав спілкування як специфічну, самостійну, одну з базових категорій загальної психології, поряд з відображенням, діяльністю, свідомістю, особистістю, суспільними відносинами тощо.

Важливим моментом розгляді проблеми спілкування Б. Ф. Ломовим стала його теза, що «Психологія досліджує перш за все безпосереднє спілкування» [10, с. 260], що є вихідною формою спілкування, на базі якої в процесі культурно-історичного розвитку виникають і розвиваються форми опосередкованого спілкування (писемність, спілкування за допомогою техніки зв'язку). Таким чином, Б. Ф. Ломов розмежовує поняття безпосереднього та опосередкованого спілкування (подібно «безпосереднього» та «посереднього» спілкування, які виокремив В. М. Бехтерев). Безпосереднє спілкування, за Б. Ф. Ломовим, являє собою спілкування «обличчям до обличчя», основна твірна якого є мовленнєве спілкування, допоміжними засобами стають міміка та пантоміміка, а необхідною умовою виступає «єдність місця і часу».

В психологічній літературі можна знайти подібне розділення спілкування в залежності від опосередкованості (чи неопосередкованості) будь-яким опосередковуючим «апаратом» (або зовнішніми факторами, додатковим засобом, проміжною ланкою тощо) на безпосереднє та опосередковане спілкування. Таким опосередковуючим засобом можуть виступати технічні засоби, аудіо та відеотехніка, письмо, матеріальна річ, третя особа та інше [14]. Подібні тлумачення ми зустрічаємо й у довідковій літературі з психології [8, с. 35; 18, с. 417].

На сучасному етапі розвитку психології, проблема спілкування в цілому, та зокрема безпосереднього спілкування, набуває нового характеру. В умовах комп'ютеризації та інформатизації суспільства, де все більшу роль в житті людини відіграють технологічні можливості сучасності, спілкування, як необхідна складова життя людини, зазнає певних змін. «Цифрова» сучасність надає людині можливості майже необмеженого спілкування, що виявляється в його опосередкованих формах. Таке опосередковане сучасними технічними засобами комунікації спілкування не тільки долає умову «єдності місця та часу», що необхідно для безпосереднього спілкування, але й спрощує комунікацію людей з різних соціальних та етнічних груп, змістовно збагачує спілкування людини завдяки інтенсифікації неформального спілкування. Це розглядається дослідниками як позитивний момент для забезпечення майбутнього, а саме пошуку роботи, дозвілля та інше [19].

Однак, збільшення ролі спілкування, опосередкованого сучасними технічними засобами комунікації, веде, в свою чергу, до мінімізації та втрати значення в житті сучасної людини безпосереднього спілкування, що, в свою чергу, призводить до його трансформації. Таким чином, перед сучасною психологією постає завдання вивчення саме безпосереднього спілкування в умовах сучасності.

А оскільки загальну психологію цікавлять такі основні проблеми: 1) психологічні функції спілкування; 2) формування та функціонування механізмів і засобів спілкування в їх залежності від функцій спілкування, від особливостей особистості і від інших психологічних факторів; 3) взаємовідношення спілкування з іншими аспектами психічного життя людини і з особливостями особистості [9, 10], то й вивчення спілкування в рамках загальної психології повинно бути направлено на вирішення цих проблем. Так, відкритим залишається питання, щодо основних функцій спілкування в умовах сучасності.

На думку Б. Ф. Ломова, існують такі функції спілкування:

- інформаційно-комунікативна (обмін інформацією). Охоплює процеси формування, передавання та прийому інформації. Реалізація її має кілька рівнів. На першому здійснюється вирівнювання розбіжностей щодо інформованості людей, що вступають у психологічний контакт. Другий рівень передбачає передавання інформації та прийняття рішень. Третій рівень пов'язаний із прагненням людини зрозуміти інших (спілкування спрямоване на формування оцінок досягнутих результатів);

- регуляційно-комунікативна (регуляція поведінки, спільної діяльності у процесі взаємодії).

Завдяки спілкуванню людина регулює не тільки власну поведінку, а й поведінку інших людей і реагує на їхні дії;

- афективно-комунікативна (регуляція емоційної сфери людини). Вона характеризує емоційну сферу людини, в якій виявляється її ставлення до навколишнього середовища, в тому числі й соціального [10, 11].

Таким чином, вивчення безпосереднього спілкування, з точки зору його окреслених функцій, у користувачів сучасних технічних засобів комунікації, є актуальною проблемою сучасної психології.

Ми припускаємо, що безпосереднє спілкування в умовах сучасності зазнає певних змін, що проявляється в трансформації його основних функцій – інформаційно-комунікативної, регуляційно-комунікативної та афективно-комунікативної. На нашу думку, ці зміни можуть проявлятися перш за все в збідненні регуляційно-комунікативної та афективно-комунікативної функцій безпосереднього спілкування, що пов'язано зі зменшенням ролі та місця безпосереднього (живого, реального, емоційного) спілкування в житті сучасної людини за рахунок збільшення спілкування, опосередкованого сучасними технічними засобами комунікації. При цьому, ми вважаємо, що функції безпосереднього спілкування будуть носити якісно інший характер в залежності від віку досліджуваних та ступеня використання ними сучасних технічних засобів комунікації.

Тому метою дослідження може стати: вивчення безпосереднього спілкування у користувачів сучасних технічних засобів комунікації.

Виходячи з мети, можна поставити наступні задачі:

1. Вивчити ступінь використання сучасних технічних засобів комунікації серед досліджуваних різного віку;

2. Вивчити функції безпосереднього спілкування, а саме інформаційно-комунікативну, регуляційно-комунікативну та афективно-комунікативну серед досліджуваних різного віку;

3. Проаналізувати специфіку безпосереднього спілкування за означеними функціями у досліджуваних різного віку, з різним ступенем використання сучасних технічних засобів комунікації.

Реалізація поставлених задач потребує ретельного аналізу та підбору методичного інструментарію конкретного психологічного дослідження. Наявні методики, що використовуються при психодіагностиці спілкування, доволі обмежені щодо розкриття функцій спілкування, а отже стає завданням й у розробці додаткових методик, направлених на вивчення основних функцій спілкування.

Висновки:

1. Незважаючи на те, що проблема спілкування не є новою для психології та вивчається доволі інтенсивно, на сьогоднішній день ця категорія представлена в науковому просторі дещо фрагментарно. Найбільш суперечливим в психології залишається питання, чи правомірним є отождолення спілкування з діяльністю або ж розгляд його як складової частини іншої діяльності, або взагалі визнання його як специфічної форми активності суб'єкта.

1. Дослідниками підкреслюється важлива роль спілкування у формуванні та розвитку особистості, а також визнається, що саме система суспільних відносин визначає зміст спілкування і спрямованість його розвитку.

2. В рамках загальної психології вивчається перш за все безпосереднє спілкування на рівні індивідуального буття людини, а однією з основних проблем стає роль спілкування в загальному розвитку людини, що виявляється у вивченні функцій спілкування, а саме інформаційно-комунікативної, регуляційно-комунікативної та афективно-комунікативної.

3. Вивчення безпосереднього спілкування, з точки зору його функцій, у користувачів сучасних технічних засобів комунікації, є актуальною проблемою сучасної психології.

Література:

1. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 339 с.
2. Бехтерев В. М. Коллективная рефлексология / В. М. Бехтерев. – Петроград: Колос, 1921. – 436 с.
3. Бодалев А. А. Психология общения / А. А. Бодалев. – М.: Институт практической психологии. Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 256 с.
4. Бодалев А. А., Ковалев А. Г. Теоретические и прикладные проблемы психологии общения в трудах В. Н. Мясищева. / А. А. Бодалев, А. Г. Ковалев // Психологические исследования общения. – М.: Наука, 1985. – С. 25-38.
5. Горянина В. А. Психология общения: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. А. Горянина. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 416 с.
6. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2013. – 576 с.
7. Каган М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений / М. С. Каган. — М.: Политиздат, 1988. — 319 с.
8. Крысько В. Г. Словарь-справочник по социальной психологии / В. Г. Крысько. – СПб.: Питер, 2003. – 416 с.
9. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – 3-е изд. – М.: Смысл, 1999. – 365 с.
10. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
11. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія: Підручник: У 2 кн. Кн. 1: Соціальна

психологія особистості і спілкування / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Либідь, 2004. – 576 с.

12. Пашукова Т.И. Основные теоретические направления исследования общения в социальной психологии / Т. И. Пашукова // Современное состояние и перспективы развития психологии общения: Материалы Международной научно-практической конференции. – Гродно: ГрГУ им. Я. Купалы, 2010. – С. 245-249.
13. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. История и теория психологии / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – Ростов-на-Дону: Изд-во «Феникс», 1996. Том 2. – 416 с.
14. Семиченко В. А. Психология общения: Модульный курс лекций / В. А. Семиченко. – К.: Магістр, 1997. – 152 с.
15. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Загальна психологія: Підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К.: Каравела, 2009. – 464 с.
16. Фелелова В. И. Понятия «общение», «коммуникация» и «коммуникативная культура» в философском аспекте / В. И. Фелелова // Прикладная психология и психоанализ. – 2007. – № 1. – С. 25-35.
17. Філоненко М. М. Психологія спілкування: підручник / М. М. Філоненко. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 224 с.
18. Чапка М., Контни У. Соціально - психологічний словник / М. Чапка, У. Контни. – Мисловице: Pictor, 2010. – 518 с.
19. Granovetter M. The Strength of Weak Ties / M. Granovetter // The American Journal of Sociology. – 1973. – Vol. 78. – № 6. – P. 1360-1380.

Literatura:

1. Anan'ev B. G. Chelovek kak predmet poznaniya / B. G. Anan'ev. – L.: Izd-vo LGU, 1968. – 339 s.
2. Behterev V. M. Kollektivnaja refleksologija / V. M. Behterev. – Petrograd: Kolos, 1921. – 436 s.
3. Bodalev A. A. Psihologija obshhenija / A. A. Bodalev. – M.: Institut prakticheskoj psihologii. Voronezh: NPO «MODJeK», 1996. – 256 s.
4. Bodalev A. A., Kovalev A. G. Teoreticheskie i prikladnye problemy psihologii obshhenija v trudah V. N. Mjasishheva. / A. A. Bodalev, A. G. Kovalev // Psihologicheskie issledovanija obshhenija. – M.: Nauka, 1985. – S. 25-38.
5. Gorjanina V.A. Psihologija obshhenija: Ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij / V. A. Gorjanina. – M.: Izdatel'skij centr «Akademija», 2002. – 416 s.
6. Il'in E. P. Psihologija obshhenija i mezhluchnostnyh otnoshenij / E. P. Il'in. – SPb.: Piter, 2013. – 576 s.
7. Kagan M. S. Mir obshhenija: Problema mezhsobščestvennyh otnoshenij / M. S. Kagan. — M.: Politizdat, 1988. — 319 s.
8. Krys'ko V. G. Slovar'-spravochnik po social'noj psihologii / V. G. Krys'ko. – SPb.: Piter, 2003. – 416 s.
9. Leont'ev A. A. Psihologija obshhenija / A. A. Leont'ev. – 3-e izd. – M.: Smysl, 1999. – 365 s.
10. Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii / B. F. Lomov. – M.: Nauka, 1984. – 444 s.
11. Orban-Lembrik L. E. Social'na psihologija: Pidruchnik: U 2 kn. Kn. 1: Social'na psihologija osobistosti i spilkuvannja / L. E. Orban-Lembrik. – K.: Libid', 2004. – 576 s.
12. Pashukova T.I. Osnovnye teoreticheskie napravlenija issledovanija obshhenija v social'noj psihologii / T. I. Pashukova // Sovremennoe sostojanie i perspektivy razvitija psihologii obshhenija: Materialy Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. – Grodno: GrGU im. Ja. Kupaly, 2010. – S. 245-249.
13. Petrovskij A. V., Jaroshevskij M. G. Istorija i teorija psihologii / A. V. Petrovskij, M. G. Jaroshevskij. – Rostov-na-Donu: Izd-vo «Feniks», 1996. Tom 2. – 416 s.
14. Semichenko V. A. Psihologija obshhenija: Modul'nyj kurs lekcij / V. A. Semichenko. – K.: Magistr, 1997. – 152 s.
15. Skripchenko O. V., Dolins'ka L. V., Ogorodnijchuk Z. V. ta in. Zagal'na psihologija: Pidruchnik / O. V. Skripchenko, L. V. Dolins'ka, Z. V. Ogorodnijchuk ta in. – K.: Karavela, 2009. – 464 s.
16. Fefelova V. I. Ponjatija «obshhenie», «kommunikacija» i «kommunikativnaja kul'tura» v filosofskom aspekte / V. I. Fefelova // Prikladnaja psihologija i psihoanaliz. – 2007. – № 1. – S. 25-35.
17. Filonenko M. M. Psihologija spilkuvannja: pidruchnik / M. M. Filonenko. – K.: Centr uchbovoi literaturi, 2008. – 224 s.
18. Chapka M., Kontni U. Social'no - psihologichnij slovník / M. Chapka, U. Kontni. – Mislovice: Pictor, 2010. – 518 s.
19. Granovetter M. The Strength of Weak Ties / M. Granovetter // The American Journal of Sociology. – 1973. – Vol. 78. – № 6. – P. 1360-1380.